

प्रवासवर्णन: साहित्यप्रकार

डॉ. सी.डी. कांबळे

मराठी विभागप्रमुख, सी.बी. खेडगीजकॉलेज, अक्कलकोट

Corresponding Author- डॉ. सी.डी. कांबळे

Email- drcdkmarathi@gmail.com

प्रास्ताविक:

प्रवास आपल्या प्रत्येकाच्या जीवनातील एक अविस्मरणीय क्षण असतो. आपण प्रत्येक जण कधी ना कधी कोणत्या ना कोणत्या कारणाने प्रवास करित असतो. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती प्रवास करित असते. मातेचे उदर ते स्वतःचे घर हाही एक प्रवासच असतो. प्रवास म्हणजे तरी काय ? एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे. प्रवास हा वेगवेगळ्या प्रकारे करता येतो. प्रवास हा निसर्गाची विविध रूपे दाखवीतो. विविध स्वरूपाची वृक्षवल्ली, डोंगर -दऱ्या, वनराई, शेती, शेतीच्या अवतीभवतीचे निसर्ग मातीची पायवाट, कौलारू घरे, नदी-नाले, मंदिर, पर्वत- शिखरे इत्यादी आणि कित्येक घटक आहेत की त्या सर्व घटकांतून मानवी मनाला सुख समाधान आणि सर्वोच्च आनंद प्राप्ती होत असतो. यावरून आपणास असे म्हणता येईल की, प्रवास हा मानवी जीवनातील अविभाज्य असा भाग आहे. प्रवास वर्णन हा एक मराठी साहित्यातील ललित वाङ्मयप्रकार आहे. हा विषय अतिशय व्यापक आहे. प्रवास वर्णन हा वाङ्मयीनप्रौढता कशा स्वरूपाची आहे. त्याची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत, त्याचप्रमाणे त्याचे मानवी जीवनातील महत्त्व समजून घेण्याच्या जिज्ञासापोटी हा विषय संशोधनासाठी निवडलेला आहे.

मानवी समाजात प्रवास करणे हा एक अवघड प्रकार पूर्वी समजला जात होता पण आता प्रवास मार्ग विविध साधनांमुळे अतिशय सुलभ झाला आहे. आज काल प्रवास ही विशेष आवडीची सहज सुलभ तसेच सहज साधी अशी बाब झाली आहे. समाजातील विविध व्यक्ती त्यांनी त्यांच्या जीवनात केलेला प्रवास वर्तमानपत्रातून कथा, कादंबरी, ललित लेखनातून चित्रीत केला आहे ते वाचून इतर व्यक्ती प्रवास करतात. विशिष्ट ठिकाणच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टी आहार-विहार, निसर्ग, व्यवसाय, वस्ती तेथील संस्कृती इत्यादी बाबींची ओळख प्रवासातून होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रवास वर्णनाचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये व प्रकार तसेच प्रवासवर्णन हा मराठीवाङ्मयाशी कसा जोडला गेला आहे, त्याचा शोध येथे घेतला आहे.

चंद्रकांत वर्तक यांनी प्रवासाविषयी म्हणतात की, "प्रवासात जे प्रत्यक्ष पाहिले, अनुभवले ते लेखन रूपाने मांडणे म्हणजे प्रवासवर्णन होय." १ सामान्यतः प्रवास वर्णनाची पातळी ही हकीकताची किंवा वृत्तांतकथनाची राहते. देश, काल, परिस्थिती त्याचे वर्णन प्रवासातील हलापेष्टा, मौज-मजा वगैरेंच्या हकीकती वस्तुनिष्ठपणे सांगणे असे त्यांचे परंपरागत स्वरूप असते. अशी प्रवासवर्णने ज्या ज्या काळाच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारी म्हणून अभ्यासकाची साधने होऊ शकतात. इंग्रज प्रवाशांनी केलेल्या प्रवासाचे वृत्तांतही विपुल प्रमाणात आहे. व्यापारासाठी स्पॅनिश, पोर्तुगीज, इटालियन जलपर्यटकांवर मात करण्याच्या इर्षेने भरलेल्या व नवनव्या प्रदेशाचे शोध घेणाऱ्या इंग्लिश दर्यावर्दी यांनी जलपर्यटन करता- करता त्या- त्या प्रदेशाची तेथील रहिवाशांची संस्कृतीची भौगोलिक वैशिष्ट्ये यांची वर्णने लिहून ठेवली आहेत. तर ती अतिशय महत्त्वाची असलेली दिसून येतात. यावरून असे म्हणता येईल की प्रवासवर्णनाची सुरुवातच परकीयांच्या प्रदेशातून झालेली आहे असे म्हणता येईल.

अरविंद विरादार हे प्रवासवर्णनाविषयी म्हणतात, "साहित्यविश्वाचा विचार करता कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र अशा सर्व अंगाने मराठी साहित्याविश्व खूप समृद्ध झाले आहे. इंग्रजी साहित्याच्या प्रभाव अनेक नवे वाङ्मयीन प्रवाह मराठीत निर्माण झाले त्यापैकी एक म्हणजे प्रवास वर्णन देश-विदेशातील केलेल्या प्रवासातील अनुभवालेखनरूपाने मांडणे यालाच स्थूल मानाने प्रवास वर्णन असे म्हणतात." अरविंद विरादारांनी उपरोक्त विवेचनात देश- विदेशात केलेल्या प्रवासातील अनुभवाला महत्त्व दिले आहे. अनुभव कथनाच्या माध्यमातून एक वैशिष्ट्यपूर्ण असे प्रवास वर्णन ललित साहित्याच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होताना दिसते. चंद्रकांत वर्तक हे प्रवासवर्णनाच्या प्रकाराविषयी लिहितात, "प्रवासवर्णन प्रवासवृत्तीचे रूप टाकून ललित रूप केव्हा घेते, कसे घेते याचा विचार करू लागल्यावर काही गोष्टी स्पष्टपणे जाणू लागतात. प्रवासवर्णन हा कथा किंवा कादंबरीसारखा साहित्यप्रकार नाही. त्याची जवळीक आत्मचरित्राशी होऊ शकते. प्रवासवर्णनात प्रवासवर्णनकारांच्या प्रवासातील

अनुभवाचे वर्णन येते ते करताना कल्पकतेने पुन्हा मागला प्रवास अनुभवावा लागतो.”३ प्रवासवर्णन हा साहित्यप्रकार मराठीतील इतर साहित्य प्रकारापेक्षा कसा वेगळा आहे आणि तो आत्मचरित्राशी कसा साधर्म्य पावणारा आहे, हे उपरोक्त विवेचनावरून स्पष्ट होते. प्रवासवर्णनात स्वतःच्या अनुभवविश्वाला महत्त्व आल्याने साहित्यिकाच्या किंवा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार निवेदनाची पद्धत ठरते. जसा प्रवास केला त्याप्रमाणे सरळ सांगणे, पत्रांतून वा दैनंदिनीतून तसेच स्मृतीरूपाने प्रवासवर्णन लिहिणे इ.पद्धती साहित्यात स्वीकारल्या आहेत.

वि.पु. गोखले हे प्रवासवर्णनाच्या स्वरूपाविषयी म्हणतात, “आत्मपरता, प्रांजळ व प्रत्येकाची निवेदन, अर्थवाही बोलीभाषेचा जिवंतपणा, नाट्यमयता, अद्भुतता, जीवनभाष्य या सर्वांमुळे या प्रवासवर्णनाचे वांडमयीन महत्त्व आजही कमी नाही. समकालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, स्थितीच्या चित्रणामुळे त्याला ऐतिहासिक महत्त्व आले आहे.”४ वि.पु. गोखले मांडलेल्या उपरोक्त विवेचनावरून प्रवासवर्णनाचे स्वरूप किती व्यापक आहे. त्याचप्रमाणे प्रवासवर्णनाला एक ऐतिहासिक महत्त्व कसे प्राप्त झाले आहे, त्याचे विवेचन आलेले आहे. प्रवासवर्णनाची निर्मिती ही हेतूतः झालेली दिसते. भाड्याचे दर, प्रवासातील राहण्याच्या सोयी- गैरसोयी इत्यादींची कंटाळवाणा जंत्री, स्थूलपणा व वृक्षपणापन्हाळपणा, तोच तोपणा यामुळे कलात्मकतेचा स्पर्श होतोच. काही ठिकाणी अशाच पद्धतीने निर्माण झाले आहे; पण एकाच प्रकारचे इतके विपुल लेखन करणारा गोविंद चिंतामण भाटे यांचा एवढा दुसरा मराठी लेखक नाही हेही मान्य करावेलागते. गोविंद चिंतामण भाटे यांचे प्रवास वर्णनातील महत्त्व स्पष्ट होते. वि.पु. गोखले ललित गद्याविषयी म्हणतात, “ललित गद्य या वांडमय प्रकारातच प्रवासवर्णन या प्रकाराचा समावेश होतो. मराठीत हा साहित्यप्रकार प्रामुख्याने इंग्रजी साहित्यातून आलेला आहे. प्रवासवर्णनात केवळ स्थळ, प्रदेशाची वस्तुनिष्ठ वर्णने त्यांचा इतिहास अभिप्रेत नसतो. स्थळ, प्रदेशाचे व्यक्तित्व आणि ते पाहणारा, अनुभवणारा लेखक, पत्रकार, सामान्य व्यक्ती यांचे व्यक्तिमत्त्व यांच्यातील एकरूपता साधणारी अनुभव विशिष्टता हे प्रवास वर्णनाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.”५ उपरोक्त विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, प्रवासवर्णन हा साहित्याचा प्रकार ललित गद्यामध्ये समाविष्ट झालेला दिसतो. हा साहित्याचा प्रकार इंग्रजी साहित्यातून मराठी साहित्यिकांनी अनुकरण केलेला दिसतो. सध्या मराठीत प्रवासवर्णन वा प्रवासलेखन प्रवासातील अनुभवाचे ललित निव्वळ प्रवास अनुभव असे विविध रूपाने प्रकट होणारे साहित्य लिहिले जात आहे. वृत्तपत्र, मासिके यातून येणारे स्फुट प्रवासलेख त्याचबरोबर अनेक प्रवास वर्णने मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध होत आहेत. निव्वळ स्थळ वर्णन करणारा हा वांडमय प्रकार अनंत काणेकर, गंगाधर गाडगीळ, रा.भि

जोशी, प्रभाकर पाध्ये, पु.ल. देशपांडे यांनी संपन्न व समृद्ध केला. रूढमांडणीला छेद देत या वाङ्मय प्रकाराला लवचिक बनवण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला, तसा तो लेखिकांनीही केलेला दिसतो.

प्रवासवर्णनाच्या वैशिष्ट्यांविषयी विकासपेडिया लिहितात, “प्रवासवर्णन हा वांडमय प्रकार आत्मनिष्ठ आहे तसाच तो वस्तुनिष्ठही आहे. त्यात लेखक साहित्यिक पत्रकार, पर्यटक आणि त्यांनी घेतलेल्या प्रवास अनुभवावर या दोन्ही घटकांना महत्त्व आहे. प्रवासवर्णनकार प्रवासवर्णन लिहिताना कल्पनेने सगळा प्रवास अनुभवतो प्रवासातील अनुभवाचा तो पुनर्शोध घेतो आणि मग त्याचे लालित्यपूर्ण मांडणी करतो. यामुळे एकाच विशिष्ट स्थळाचा निरनिराळ्या प्रवासवर्णन प्रकाराचा अनुभव एकसारखा नसून वेगवेगळ्या असू शकतो. प्रत्येकांचे संवेदन वेगळी असल्याने स्थळ तेच असले तरी प्रत्येक प्रवासवर्णनाचे स्वरूप वेगळे असते.”६ उपरोक्त विवेचनावरून प्रवासवर्णनहा इतर साहित्य प्रकारापेक्षा कसा वेगळा आहे, यातून स्पष्ट होते.

प्रवासवर्णनात वैविध्य आणि लालित्यजसे प्रवासवर्णनकार व त्याने पाहिलेले स्थळ यावर अवलंबून असते तसेच ते निवेदनासाठी वापरलेल्या रूपबंधावर हे अवलंबून असते. प्रवासवर्णने प्रथम पुरुषी एकवचनी निवेदनात असल्याने पत्रे, दैनंदिनी, बातमीपत्रे अशा स्वरूपाचे लेखन प्रवासवर्णनकार करू शकतो. उदाहरणार्थ, पंडिता रमाबाईंचे ‘इंग्लंडचा प्रवास’ (१८८३), हे प्रवास वर्णन पत्रात्मक आहे तसेच गोडसे भटजी यांचे ‘माझा प्रवास’ (१८८७) हे मराठीतील पहिले लालित्यपूर्ण ऐतिहासिक दृष्ट्या मोलाचे प्रवासवर्णन ठरते. तसेच अनंत काणेकरांचे ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ (१९४०) हे प्रवास वर्णन दैनंदिनीच्या स्वरूपाचे आहे. अनंत काणेकरांच्या या कलाकृतीपासून प्रवासवर्णनाची परंपरा चांगली निर्माण झाली.

रा.भि.जोशी,

प्रभाकर

पाध्ये, प्र.के.अत्रे, दि.बा.मोकाशी, गंगाधर गाडगीळ, पु.ल.देशपांडे, अनिल अवचट यांचे (अमेरिका) सुभाष भेंडे यांचे ‘गड्या आपुला गाव बरा’ (१९८५) पद्माकर फाटक, मीना प्रभू, महावीर जोधळे इत्यादी लेखकांनी लिहिलेल्या प्रवासवर्णनांनी या वाङ्मय प्रकाराचे क्षितीज वृंदावले. दिलीप चित्रे (शिबाराजाच्याशोधात) व्यंकटेश माडगूळकर (नागझिरा) यांनी स्वतंत्र स्थान निर्माण केले ना.ग.गोरे, यशवंतराव चव्हाण, माधव गडकरी असे राजकारणी व वृत्तपत्रातील मंडळीही प्रवासवर्णने लिहू लागल्याने या वाङ्मय प्रकाराला गंभीर व चिंतनात्मक रूप प्राप्त झालेले दिसते.

प्रवासवर्णनाचे काही विशिष्ट प्रकार पडतात. पूर्वीच्या काळी धार्मिक स्थळांना भेटी दिल्या जात असत. देवादिकांच्या जत्रा, सण- उत्सव यासाठी लोक गावांना जात असत. तेथे घडलेल्या घटना प्रसंगांचे चित्रण धार्मिक प्रवासवर्णनात केले जात असत. व्यवसाय व कामकाजाच्या

निमित्ताने घडणारा प्रवास हा व्यवसायिक प्रवास वर्णनामध्ये येतो. उदाहरणार्थ, पत्रकार विविध क्षेत्राशी निगडित असल्याने त्याला अनेक ठिकाणी प्रवास करावा लागतो त्याला आलेले अनुभवतो शब्दांत व्यक्त करीत असतो. काही व्यवसाय उद्योगातील विशेष विभागातील लोकांना माहितीसाठी प्रवास करावा लागतो. यामध्ये उत्पादन जाहिरात, जनसंपर्क, विपणन, उद्योगविस्तार औद्योगिक व वाणिज्य इत्यादी विविध क्षेत्रातील लोक प्रवास करताना आलेल्या अनुभवाचे वर्णन प्रवासवर्णनामध्ये करताना दिसतात. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला कोणता ना कोणता छंद किंवा आवड असतोच. जंगलसफारी, समुद्र सफारी, गिर्यारोहक, गड- किल्ले पाहणे, निसर्गाच्या सानिध्यात आपला छंद जोपासताना आपल्या जीवनात कडू-गोड अनुभव वर्णन करणे हे छंदिष्ठ प्रवासवर्णनात येते. सहलीच्या निमित्ताने भ्रमतीच्या निमित्ताने अनेक स्थळांना पर्यटक भेटी देतात. त्यामध्ये ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, राष्ट्रीय निसर्गरम्य, नवलाई, विश्रांती स्थळे इत्यादी भटकंतीतून पर्यटक आपल्या प्रवासाचे चित्रण प्रवासवर्णनात वस्तुनिष्ठपणे करताना दिसतात.

विविध क्षेत्रातील व्यक्ती आपल्या वैयक्तिक कामासाठी सामूहिक कार्यक्रमानिमित्ताने वेगवेगळ्या संघटना, साहित्य संमेलने अशा विविध कारणांसाठी देशाबाहेर प्रवास करीत असतात. त्यांच्यापैकी बरेच जण लेखक किंवा साहित्य आपल्याला आलेले अनुभव प्रवासवर्णनात अभिव्यक्त करतात.

निष्कर्ष:

- १) लेखक प्रवास करताना त्याने पाहिलेल्या घटना, प्रसंगाचे सत्यकथन प्रवास वर्णनात करतो.
- २) देश, काल, परिस्थिती, समाज, संस्कृती यांचे अविस्मरणीय चित्रण प्रवासवर्णनातून येते.
- ३) प्रवासवर्णनकार हा प्रवासवर्णनप्रथम पुरुषी एकवचनी निवेदन शैलीतून अभिव्यक्त करतो.
- ४) विशिष्ट भाषेद्वारे मोकळेपणाने, चिंतनाने सहज आणि उत्स्फूर्तपणे प्रवासवर्णन करण्यासाठी अवलंब केला जातो.
- ५) सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक इत्यादी घटकांचा यदोचित सिंहावलोकन करून प्रवासवर्णनात मांडणी केली जाते.
- ६) प्रवासवर्णन हे व्यक्तीप्रधान आत्मचरित्रात्मक, कादंबरी सदृश्य, नाट्यात्मक, कथात्मक आणि वस्तुनिष्ठ असा गद्य वाङ्मयीन प्रकार आहे.
- ७) इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावानेच मराठी साहित्यात प्रवासवर्णन हा एक वाङ्मयीन प्रकार उदयास आलेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथसूची:

- १) चंद्रकांत वर्तक: 'प्रवासवर्णन: एक वाङ्मयीन प्रकार' मराठी विश्वकोश २९/०५/२०२० चा लेख.
- २) विरादार अरविंद: 'मीना प्रभू यांच्या प्रवासवर्णनाचा विवेचक अभ्यास' प्र.आ. २०१९ मनोगत-३
- ३) चंद्रकांत वर्तक: 'प्रवासवर्णन: एक वाङ्मयीन प्रकार' उनि.
- ४) वि.पु. गोखले: 'मराठी साहित्य प्रवासवर्णने' मराठी विश्वकोश ०५/०६/२०२० चा लेख.
- ५) वि.पु. गोखले: तत्रैव.
- ६) विकास पेडिया: 'प्रवासवर्णन: एक वाङ्मयीन प्रकार' मराठी विश्वकोश २०२०